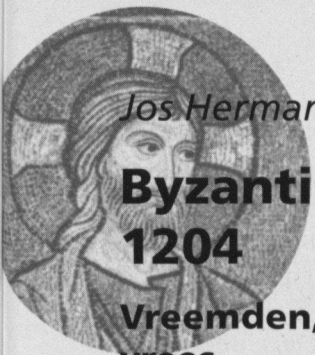

Jos Hermans

Byzantium en het Westen vóór 1204

Vreemden, vooroordelen en toenemende vrees

In het onderstaande artikel beschrijft Jos Hermans hoe de Byzantijnen vóór de plundering van Constantinopel in 1204 tegen de Westerlingen aankeken en hoe zij aan de invallende Normandiërs de rol van 'Engelen der Wrake' toedichtten.

In de bijdrage van Bunna Ebels-Hoving werd een brede schets gegeven van de betrekkingen van Byzantium met het Westen, waarbij zij vooral de westerse kant van de zaak belichtte.¹ In dit korte artikel zal ik ingaan op de Byzantijnse kant en zal vooral de periode van de elfde en twaalfde eeuw belichten, en daarbinnen een godsdienstig gekleurd thema.² Juist deze periode is – zo zal ik duidelijk maken – bijzonder belangrijk geweest door een reeks van interne en externe ontwikkelingen die voorafgingen aan de

1 Bunna Ebels-Hoving, 'Byzantium: naar het Westen' in dit nummer p. 127-143. Mooie introducties in de Byzantijnse geschiedenis, deels met name voor de hier relevante periode van de elfde en twaalfde eeuw, zijn Michael Angold, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261* (Cambridge 1995) (de Comnenen regerden tot 1185, maar hij besteedt ook aandacht aan de periode van verbanning!); *The Cambridge Medieval history*, IV. The Byzantine empire, I: Byzantium and its neighbours (Cambridge 1966); Georg Ostrogorsky, *History of the Byzantine state* (2e druk Oxford 1980), (aangevulde & bijgewerkte vertaling door Joan M. Hussey van *Geschichte des byzantinischen Staates* (München 1956)); Warren T. Treadgold, *A history of the Byzantine state and society* (Stanford 1999).

2 Van een zeer uitgebreide annotatie en van gebruik van Griekse lettertekens (om te zwijgen van Cyrillisch) werd afgezien. Waar nodig worden woorden en begrippen getransliteraard. Voor veel van de hierna aangesneden onderwerpen kan in de eerste noten opgegeven literatuur of in de grote naslagwerken als het *Lexikon des Mittelalters* eenvoudig nadere informatie ingewonnen worden (aan enkele algemene thema's rond Byzantium zijn in Band 2 de kolommen 1169-1328 gewijd, met opgave van literatuur, waarnaast ook nog talloze details aan bod kwamen).

verovering van Constantinopel in 1204.³ Enerzijds zal aandacht geschonken worden aan de feitelijke relaties met westerlingen, die in de Griekstalige bronnen meestal als 'Latinoi', Latijnen, werden aangeduid. Anderzijds zal bekeken worden wat het wereldbeeld van de Byzantijnen in die tijd was en in het Byzantijnse rijk gedacht werd over de ideale inrichting van de 'oikoumenè', te weten de gehele bewoonde wereld. Dat men in het Rijk van de 'Romaioi' – Byzantijnen beschouwden zich immers als 'Romeinen', en dus de (enige ware) erfgenamen van het *Imperium Romanum* – daarover uitgesproken ideeën had, ligt voor de hand.⁴ Dat hier niet meer dan een schets geboden kan worden is inherent aan de – eveneens beperkte – opzet van dit themanummer.⁵

- 3 Charles M. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180-1204* (Cambridge, Ma. 1968); Krijnie N. Ciggaar, *Western travellers to Constantinople: the West and Byzantium, 962-1204. Cultural and political relations* (Leiden 1996); Franz Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Ettal 1953) (reprint: Darmstadt, 1964); Deno John Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in ecclesiastical and cultural history* (Oxford 1966); Deno John Geanakoplos, *Interaction of the 'Sibling' Byzantine and Western cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance 330-1600* (New Haven 1976); Alexander P. Kazhdan, Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries* (Berkeley 1985); Donald M. Nicol, 'The Byzantine View of Western Europe', in: *Greek, Roman & Byzantine Studies* 8 (1967) 315-339; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural Relations* (Cambridge 1988); Olenka Z. Pevny (ed.), *Perceptions of Byzantium and its neighbours (843-1261)* (New York 2000); Donald E. Queller, *The fourth crusade. The conquest of Constantinople, 1201-1204* (Leicester 1978); Jan Olof Rosenqvist (ed.), *Interaction and isolation in late Byzantine culture: papers read at a colloquium held at the Swedish Research Institute in Istanbul, 1-5 December 1999* (Istanbul 2004).
- 4 Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin* (Parijs 1975); Francis Dvornik, *Early Christian and Byzantine political philosophy: origins and background* (Washington DC 1966); Ivan Dujev, *La crise idéologique de 1203-1204 et ses répercussions sur la civilisation Byzantine* (Parijs 1976); Kurt Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner. Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewusstseins* (München 1955).
- 5 Ik herneem hier thema's die ik eerder behandelde, maar die ook prima passen in de context van deze aflevering van Groniek. Jos M.M. Hermans, 'The Byzantine view of the Normans: another Norman myth' in: Allen R. Brown ed., *Proceedings of the battle conference on Anglo-Norman studies* 2, 1979, 78-92, 176-184; Jos M.M. Hermans, 'The Byzantine view of the Latin West before 1204. Changing ideas and growing fears' in: V.D. van Aalst & K.N. Ciggaar ed., *The Latin empire. Some contributions* (Heren 1990) 1-19.

Oost en West – bronnen voor de studie van het Byzantijnse beeld

Probleem bij een onderzoek als dit is dat er uit de Byzantijnse cultuurkring eigenlijk maar weinig precies te duiden bronnen bewaard zijn gebleven. Er zijn wel teksten, soms zelfs in verschillende redacties, maar het zijn maar fragmentarische resten van wat – en dat is het grootste probleem – eigenlijk in de tijd zelf zó voor de hand lag, dat men het ternauwernood op schrift hoefde te stellen. Historische berichten over streken, steden en heersers en hun entourage, financiële stukken, oorkonden en ‘talige’ werken als bijvoorbeeld bundels met spreekwoorden, liederen, romans en andere belletterie bleven behouden, maar voor een nauwgezet onderzoek van de ‘mentaliteit’ van ‘de’ Byzantijn is dat alles te weinig om echt grip te krijgen op het thema.⁶

Daar komt nog bij dat het vaststellen van ‘het’ Byzantijnse beeld irreëel is, alleen al vanwege de geweldige uitgestrektheid van het Rijk, met daarbinnen een veelheid aan zeer uiteenlopende mensen en concepties. Talrijke mensen zal het probleem van ‘westerlingen’ geheel koud hebben gelaten, om de eenvoudige reden dat ze heel andere besognes hadden en nooit met hen te maken hadden of ook maar zouden kunnen krijgen. Pas toen handelssteden uit Italië zich in de diverse kuststeden vestigden en daar fiscale en andere voorrechten kregen, werd dat althans voor de daar woonachtige mensen een punt van aandacht. Wanneer een groep kruisvaarders (de eerste in 1096) over land of via Byzantijnse havensteden naar het Heilige Land onderweg ging, waarbij – verbijsterend verschijnsel voor Byzantijnen – gewapende geestelijken meetrokken, zag men opeens alsnog westerlingen,

6 Een voortreffelijk en bondig overzicht is het lemma ‘Byzantinische Literatur’, in het *Lexikon des Mittelalters* Band 2 (reprint van 1981-1983, München 2003), kolommen 1182-1204 van de hand van Herbert Hunger. De beste studies en naslagwerken zijn nog steeds Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (München 1971); Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München 1959); Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (München 1978); Ioannis Elpidion Karayannopoulos, *Pègai tès Buzantinès Istorias* (Thessalonike 1971) (ook in Duitse, bijgewerkte versie: Johannes Karayannopoulos, Günther Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz. Erster Halbband: Methodik Typologie - Randzonen. Zweiter Halbband: Hauptquellen - Allgemeine Quellenlage. Anhang: Die wichtigsten Urkundenkomplexe und Archive* (Wiesbaden 1982); Alexander P. Kazdan, in collaboration with Simon Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh & twelfth Centuries* (Cambridge 1984).

maar al met al betrof het maar een fractie van de totale bevolking. Over de – vrijwel ongrijpbare maar wel bestendige – groep van pelgrims die heilige plaatsen wilden bezoeken is weinig bekend, maar dat zullen niet de grootste probleemgevallen geweest zijn. De bronnen die bewaard bleven zijn vooral uit kringen van de ‘bovenlaag’ van de bevolking, maar ze reflecteren wel een deel van de algemenere beleving, zéker waar verslag gedaan werd van de reacties van ‘mensen in de straat’, wanneer deze ingrepen door opstanden of anderszins.⁷

In het midden van de elfde eeuw verkeerde het Byzantijnse rijk in grote problemen. Sedert de dood van keizer Basilius II (976-1025) zaten liefst vijftien keizers of keizerinnen op de troon vooraleer de krachtige generaal Alexius I Comnenus (1081-1118) weer orde op zaken kon stellen. Twee grote militaire tegenslagen in Oost en West in het jaar 1071 markeerden een neergang van het Byzantijnse Rijk waarvan men zich niet meer zou kunnen herstellen. In de slag bij Mantzikert betekende de overwinning van de Seldsjoeken dat een groot deel van het oostelijke deel van het rijk verloren ging, waarmee de buffer ‘tegen vreemde volken uit het Oosten’ voorgoed verdween. In hetzelfde jaar ging ook het tot dan toe Byzantijns gebleven zuidelijke deel van Italië teloor, toen Bari als laatste bolwerk werd ingenomen door de zuidelijke tak van de Normandiërs, een volk dat kort tevoren ook al (in 1066) Engeland had ingenomen.

Het rijk dat Alexius aantrof was ernstig verzwakt, in politiek, militair, sociaal en economisch opzicht.⁸ De staatskas was leeg, waardoor ook één van de voortreffelijke aspecten van het Byzantijnse bestuur – te weten een redelijk betaald en daarmee betrouwbaar ambtenarenapparaat en leger – ernstig ontregeld was.⁹ De vele oorlogen hadden de agrarische productie ontwricht en talloze vluchtelingen – in diverse grote steden, maar vooral in de hoofdstad – zorgden voor een vrijwel permanente verstoring van het dagelijkse leven. Om weer meer grip te krijgen op het rijk, moest de nieuwe keizer zich zien te voorzien van nieuwe, betrouwbare functionarissen en

7 Henry P. Maguire (ed.), *Byzantine court culture from 829 to 1204* (Washington D.C. 1997).

8 John Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565-1204* (Los Angeles 1999); John Haldon, *Byzantium at war, AD 600-1453* (Oxford 2002); meer specifiek: Sigfús Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history* (Cambridge 1978).

9 Louis Bréhier sprak over ‘Les grands services de l’état’: *Le monde Byzantin: II. Les institutions de l’Empire Byzantin* (Parijs 1949) 179-342.

Een beeld van de wisseling in heersers in de elfde eeuw: de keizerlijke echtgenoten van keizerin Zoë ('Zoë eusebesta augousta'). Zoë was de dochter van keizer Constantijn VIII (1025-1028) en regeerde – al dan niet alleen – van 1028 tot in 1056 (en overleefde ook haar – derde – echtgenoot). Duidelijk is dat in het mozaïek aan de naam van de keizer werd geknoeid (nu staat er 'koonstantinos'), vgl. de oorkonde in de hand van de keizerin. Zoë liet dit mozaïek maken voor haarzelf en haar eerste echtgenoot (Romanus III, 1028-1034), maar later werd mogelijk de naam van haar tweede man (Michael IV, 1034-1041) maar in elk geval die van de derde echtgenoot, Constantijn IX 'Monomachos' (1042-1055) daaroverheen aangebracht. Galerij in de Hagia Sofia in Constantinopel (thans Istanbul) (bron: Hanz Kähler & Cyril Mango, *Hagia Sophia, with a chapter on the mosaics* (London 1967) 92).

netwerken. Een van de belangrijke maatregelen betrof een regeling om boeren een goed stuk grond te geven waardoor ze enerzijds betrokken waren bij het welzijn van de staat en dus voor de voeding van het Rijk wilden zorgen, maar anderzijds ook in geval van nood bereid waren voor keizer en vaderland de wapens op te nemen en als militair te willen dienen. Dit systeem van 'pronoia' lijkt op het systeem van feodaliteit in het westen, maar kent teveel verschillen om het daarmee zomaar gelijk te mogen stellen. Een tweede, daaraan deels gerelateerd probleem dat moest worden opgelost, was het herstel van veilig transport. Zeker in een 'seaborn empire', een sterk op waterverbindingen (over zee) georiënteerd rijk was betrouwbaar transport

één van de kernvoorwaarden voor het succes. Omdat talrijke zeerovers se-
dert het verval van de Byzantijnse marine de contacten verstoorden, was de
opbouw van een nieuwe en betrouwbare instantie die weer orde op zaken
zou stellen van fundamenteel belang. In de betreffende periode ging een
mediterraan schip – afgezien van problemen van andere aard zoals schip-
breuk of brand – maximaal tien jaar mee, en de bouw van een complete vloot
zou derhalve een investering gevergd hebben die Alexius zich geenszins kon
veroorloven. Een oplossing leek te liggen in het inhuren van Italiaanse hulp,
waar in de loop van de elfde eeuw een groeiende groep handelslieden in de
diverse stadstaten een wisselend grote handelsvloot hadden opgebouwd,
die in voorkomend geval ook op kon treden als handhaver van orde. Zo
deden de Byzantijnse keizers dan ook een beroep op Venetianen, en later
ook op Amalfitanen, Genuezen en Pisanen, om – in ruil voor politieke en
fiscale voordelen – deze rol van ordehandhavers op zich te nemen. Dat de
groeiende en deels opzichtig gemanifesteerde welvaart van deze westerlingen
op den – niet eens lange – duur problemen bij de inheemse bevolking zou
opleveren, laat zich raden.

Een moeilijkheid van heel andere aard bij de betrekkingen tussen Oost
en West in de elfde en twaalfde eeuw, lag op het terrein van meer theore-
tische aard, te weten de verschillen van inzicht over staatstheoretische en
godsdienstige zaken. Het zou hier te ver voeren om uitgebreid in te gaan op
de problemen die al vanaf de negende eeuw speelden over het keizerschap
in het Westen, te beginnen met dat van Karel de Grote (gekroond in 800),
omdat naar Byzantijnse inzichten er maar één keizer kon zijn, zoals er ook
maar één God was, en die éne keizer was uiteraard gevestigd in Byzantium,
het 'Nea Romè', het nieuwe Rome. Ook zien we af van uitgebreide bespre-
king van de theologische details van het Schisma van 1054, niet voor niets
precies in de periode van politieke ontwrichting van het Byzantijnse rijk,
waarbij de Romeinse, Latijnse kerk enerzijds en de Griekse, orthodoxe kerk
anderzijds publiekelijk uitspraken dat er grote en onoverkomelijke verschil-
len van mening bestonden.

Byzantijnen en 'vreemd volk': Byzantijnen en het Wes- ten

Hier hoeft niet opnieuw uitgelegd te worden dat Byzantijnen al wat
'rondom het Rijk' lag beschouwden als 'barbaars'. Barbaars waren ze
om drie redenen, en die redenen bestonden eigenlijk al in de Oudheid:

barbaars was (1) al wie niet de goede taal sprak (het woord 'barbaros' heeft 'brabbelen' ook als kernbetekenis), (2) wie niet de goede staatsvorm bezat en (3) wie niet de goede godsdienstige inzichten deelde met de Grieken. In de Byzantijnse conceptie betekende dat dus het gebruik van Grieks (al sprak niet iedereen in heel het rijk Grieks, laat staan overal dezelfde versie en kwaliteit), het gehoorzamen aan de Byzantijnse keizer, en het belijden van het Grieks-orthodoxe geloof.

Het zal duidelijk zijn dat het Westen daaraan niet voldeed, maar veel nuances voor de verschillende sectoren in het Westen werden kennelijk niet aangelegd. Men beschikte in het Byzantijnse rijk weliswaar over een voortreffelijke diplomatieke dienst en had overal informanten, maar daarvan vinden we in de bewaard gebleven schriftelijke bronnen maar heel weinig terug.¹⁰ De namen en omschrijvingen van vreemde volkeren zijn goeddeels overgenomen uit de teksten uit de Klassieke Oudheid en een grote verwarring van aanduidingen is het gevolg – niet dat enige Byzantijn zich daar kennelijk veel aan gelegen liet liggen. Italianen werden wel als 'Frankoi' aangeduid en Fransen als 'Keltoi', en Catalanen werden 'Italoi'; Charles van Anjou was een 'Italos', 'koning van Apulië' en 'broer van de 'rex Frantziskon', maar dergelijke verwarring ging ook op voor volkeren uit het Oosten en uit de Slavische wereld.¹¹

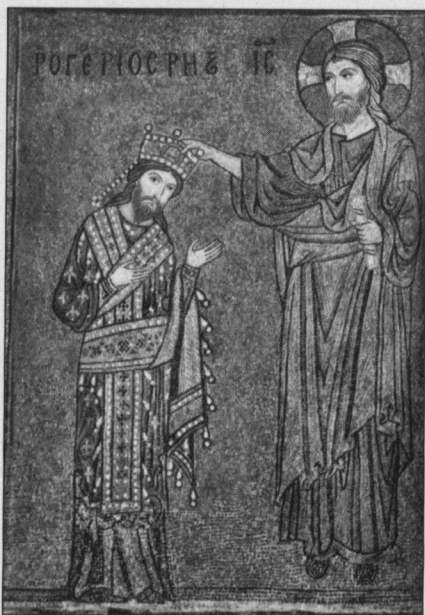
Voor een groot deel ging dat ook terug op een probleem dat men in Byzantium had met de taal, het Grieks. In feite sprak vrijwel iedereen een volkse vorm van het laat-antieke 'koinè' Grieks dat zich in de loop van de eeuwen – mede beïnvloed door andere talen zoals Slavisch en Turks-Hongaars – ontwikkeld had tot een omgangstaal die ver verwijderd was van het 'klassieke Grieks' uit de Oudheid, en dat was nu juist de officiële taal. Cyril Mango formuleerde dit onderscheid als tussen 'highbrow' en 'lowbrow' Grieks.¹² Juist in de tijd van de Comnenen (1081-1185) werd een poging gedaan om opnieuw veel aandacht te besteden aan het gebruik van correct Attisch, waardoor een wat gekunstelde taalvorm ontstond met alle gevolgen van dien in bijvoorbeeld naamgeving van vreemde volkeren.

10 Bréhier, spreekt zelfs – op goede gronden – van een goed georganiseerde geheime dienst (Bréhier, als noot 9, 246). De bij Bunna Ebels-Hoving aangehaalde actie (zie bij haar p. 139) om in één nacht in heel het Rijk alle daarvoor in aanmerking komende westerlingen op te pakken is daarvoor een mooi voorbeeld.

11 Voorbeelden met precieze bronverwijzingen o.m. bij Hermans 1979 (noot 5), 85-86 en de noten 52-60.

12 Cyril Mango, *Byzantine literature as a distorting mirror* (Oxford 1975).

Onze Groningse collega professor Wim Aerts stelde niet ongeestig de term 'Attiquarisch' voor deze taalkundige rariteit.¹³ Maar het basisconcept was helder, het Byzantijnse Rijk was superieur en ver verheven boven alle barbaren eromheen, en de ware God en de Moeder van de Heer, de 'Theotokos'

De Sicilaanse vorst Roger II, gekroond door Christus (let op tekst in Griekse letters: 'rogerios rèx' en rechts 'IC en 'X' te weten 'Iesos Christos'. Mozaïek in Byzantijnse stijl (uit 1143), in de Sant Maria dell'Ammiraglio (Martorana) te Palermo (bron: Wolfgang Krönig, *Kunstdenkmäler in Italien, ein Bildhandbuch. Sizilien* (Darmstadt 1986) 196).

Maria, beschermden dit uitverkoren volk, de stad en het rijk tegen kwade aanvallen van buiten.

Tot in het midden van de twaalfde eeuw, globaal tot de Tweede Kruistocht, waren de betrekkingen tussen Byzantijnen en 'het Westen' zelden openlijk vijandig, al waren ze bij vlagen wel minder aangenaam.¹⁴ We zagen al iets van de problemen met het 'dubbele keizerschap', het Schisma van 1054 en de verovering van Bari in 1071. In de twee eeuwen voorafgaande aan de treurig verlopen Vierde Kruistocht van 1202-1204, waren driemaal militaire acties die de hoofdstad serieus bedreigden en opmerkelijk genoeg waren telkenmale Normandiërs daarbij betrokken. Nu waren de Normandiërs toch al een voorwerp van groeiende zorg voor de Byzantijnen, omdat hun vorsten zich al-

lerhande Byzantijnse en keizerlijke prerogatieven gingen aanmeten – zoals in titulatuur en uitmonstering van hun vorsten, rituelen en gebouwen en het gebruik van porfyrt (purper was sedert het oude Rome een keizerlijke

13 Peter Wirth, *Die sprachliche Situation in dem umrissenen Zeitalter. Renaissance des Attizismus. Herausbildung der neugriechischen Volkssprache* (Athene 1976); W.J. Aerts, *Anna's mirror, Attic(istic) or attiquarian? A philological commentary on the first chapters of Anna Comnena's Introduction tot the Alexiad* (Athene 1976) (beide bijdragen aan het 15de internationale Byzantinologenongres).

14 Ralph-Johannes Lilie, *Byzantium and the crusader states, 1096-1204* (Oxford 1993).

kleur).¹⁵ En dát terwijl de Byzantijnen hen aanvankelijk juist ingezet dachten te hebben als betrouwbare zaakwaarnemers in het onrustige – officieel nog steeds Byzantijnse – zuidelijke deel van Italië en Sicilië.¹⁶

Een volk met een taak in het Heilsplan van de Heer: de Normandiërs uit het Zuiden

In de jaren zeventig en tachtig van de elfde eeuw was Robert Guiscard, de Normandische heerser over Sicilië en Zuid Italië, ondernemend genoeg om, zeker na het succes bij Bari, ook het Byzantijnse Rijk zelf aan te vallen. Hij trok zelfs op naar Thessaloniki, de tweede stad van het rijk, maar het was duidelijk dat hij vandaar zou door trekken naar Constantinopel en het keizerschap zou claimen. Vóór hij evenwel Thessaloniki kon innemen stierf hij, waarmee de onmiddellijke dreiging voor het rijk wegviel. Ruim een halve eeuw later, in de jaren 1147-1149 voer een Normandische vloot tot voor de muren van Constantinopel en poogde de stad vanaf de zeezijde binnen te dringen, maar de aanval werd afgeslagen. Minder gelukkig was de afloop in 1185, toen de Normandiërs Thessaloniki wél innamen, en – naar de Byzantijnse (!), contemporaine ooggetuigen vertellen – er vreselijk huisgehouden zouden hebben. De landweg naar de hoofdstad lag open en de vrees voor wat komen zou was geweldig. In november van dat jaar, nog voor de winter uitbrak moesten de Sicilianen zich al weer terugtrekken, maar de angst zat er wel goed in.

De opmerking die hierboven gemaakt werd dát Byzantijnen maar weinig aandacht leken te besteden aan 'vreemde volkeren', zal voor de Normandiërs niet hebben gegolden. Inderdaad komen juist zij inderdaad bij herhaling in de Byzantijnse bronnen voor, en – zoals zich laat raden – zelden in een

15 Joseph Déer, *The dynastic porphyry tombs of the Norman period in Sicily* (Cambridge, Ma. 1959); Otto Demus, *The mosaics of Norman Sicily* (Londen 1950); Otto Demus, *Byzantine art and the West* (Londen 1970); Francesco Giunta, *Bizantini e bizantinismo nella Sicilia normanna* (Palermo 1974); Ernst Kitzinger, 'On the Portrait of Roger II in the Martorana' in: *Proporzioni. Studi di storia dell'arte* 3, 1950, 30-35, Tav. XIX.

16 Jules Gay, *L'Italie méridionale et l'empire Byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)* (Parijs 1904); Vera von Falkenhäusen, *Untersuchung über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis 11. Jahrhundert* (Wiesbaden 1967).

gunstig daglicht.¹⁷ Robert Guiscard en zijn zoon Bohemund worden bijvoorbeeld vrij uitgebreid besproken door een tijdgenote, Anna Comnena. Zij was de dochter van de eerste Comnenenkeizer, Alexius, en vereeuwigde haar vader in het grote werk, de 'Alexias' (vergelijk de 'Ilias' over 'Ilion', Troje).¹⁸ Normandiërs waren daarin voortreffelijke ruiters en voortreffelijke soldaten, maar wellicht is deze lof te plaatsen in haar opzet om daarom de uiteindelijke overwinning van haar vader over deze als geduchte tegenstanders geschilderde vijanden extra aan te zetten.¹⁹ Andere Byzantijnse historici, zoals Johannes Zonaras, Nicephorus Bryennius (overigens de echtgenoot van Anna Comnena) of Michael Psellus, waren minder genuanceerd en benadrukten de oorlogszuchtigheid van de Normandiërs.²⁰

Opmerkelijk is overigens dat Anna toch ook aandacht geeft aan een mogelijke verklaring voor de aanval van de Normandiërs en de claim op de Byzantijnse troon. De laatste keizer vóór Alexius, Michael VII (1071-1081), had zijn zoon als verloofde beloofd aan de dochter van Robert Guiscard, waardoor de Normandiërs een argument hadden gekregen om zich te bemoeien met interne zaken van het Byzantijnse rijk. Dat Robert uiteindelijk geen blijvende schade aan kon richten lag natuurlijk niet aan zijn onverwachte overlijden, maar was te wijten – zo omschreef Anna de gang van zaken – aan zijn ongebreidelde overmoed, zijn 'hybris', om tegen het rijk op te trekken, waarvoor een geheel gerechtvaardigde straf van God niet kon uitblijven. Andere gewapende westerlingen die rond en vanaf de eeuwwisseling tijdens hun doortocht zich op Byzantijs terrein manifesteerden en dan ook vermeld werden in Byzantijnse teksten kregen de – zoals we zagen – tamelijk indifferente behandeling die alle andere barbaren ook gold en zo treffen we dus Latijnen, Franken en Kelten als aanduiding. De Normandiërs, 'Normannoi', blijken nog een opmerkelijke bijzonderheid te

17 Marguërite Mathieu, 'La Sicile Normande dans la poésie Byzantine', in: Bolletino Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani vol. 2 (1954) 52-84; Silvio Bernardinello, 'Sicilia e Normanni in Teodoro Prodromo', in Byzantino-Sicula II, Miscellanea di scritti in memoria di Giuseppe Rossi Taibbi (Palermo 1975) 51-72.

18 Anna Comnena, *Alexiade* (ed. B. Leib) (dl. I-III, Parijs 1937-1945, IV (index) 1976). Engelse vertaling E.R.A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena* (Londen 1976). Vgl. Georgina Buckler, *Anna Comnena. A study* (Oxford 1929).

19 Over de Normandiërs als ruiters bijvoorbeeld Alexias, III, 23-25; vgl. ook Buckler, 353 e.v. en 442, n. 4. Over bewijsplaatsen voor de hierna volgende passage vergelijk de goed gedocumenteerde studie van Buckler.

20 Vgl. Hermans 1979 (noot 5), 87.

bezitten, die hen nadrukkelijk als barbaar kwalificeerde: hun heerser was niet de 'basileus' (waarmee de Byzantijnse keizer werd aangeduid), maar zij stonden onder aanvoering van een 'turannos'.

De tweede episode, rond het midden van de twaalfde eeuw, bracht andermaal nauwere contacten tussen Byzantium en het Westen. De keizer van dat moment, Manuel I Comnenus (1143-1180), onderhield ook vrij nauwe contacten met diverse westelijke heersers, zijn tweede echtgenote was een Duitse prinses. Een tweede kruistocht ging op pad (1147-1149) en er waren talrijke afspraken en regelingen met de Italiaanse handelssteden.²¹ In diezelfde periode viel echter ook de Normandische aanval tot voor de muren van Constantinopel, dé Stad ('hè polis'), hetgeen uiteraard in de bewaard gebleven bronnen zijn weerslag had.²² Omdat de afloop voor de Byzantijnen gelukkig was geweest, bleef het oordeel tamelijk gelijk aan de hoogneuzige reactie die we al eerder bij Anna Comnena zagen en die er op neer kwam: 'tyran van Sicilië, hoe durf je!' – want dat een dergelijke actie niet goed *kon* aflopen was voor elke Byzantijn zonneklaar.

Wel leverden de acties de Normandiërs weer een extra-kwalificatie op, die hen onderscheidde van andere barbaren. In de eerste episode waren ze voortreffelijke soldaten en zeer bedreven met paarden, maar nu bleek dat ze ook over goede mariene kwaliteiten beschikten. De omschrijving was weliswaar niet in een gunstige context, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een aanduiding als 'de grote draak van de zee', of de omschrijving van Normandiërs als 'kinderen van het water, van nature gewend aan gestaag reizen over zee, als zeelui, piraten en alsmaar bezig met navigatie en roeiriemen'.²³ Dergelijke formuleringen bereikten ook officiële stukken, zoals een oorkonde uit 1148, waarin Manuel de Normandische heerser aanduidde als 'draak van het Westen', en als 'vijand van alle Christenen'.²⁴ De zeer bijgelovige Manuel – een eigenschap waarover ook onverdacht loyale Byzantijnse bronnen met enige verbazing spraken – was, net als talrijke van zijn onderdanen, vooral

21 Vgl. artikel Ebels-Hoving.

22 Marguërite Mathieu deed een onderzoek naar de reacties op de aanval door de Normandiërs in de contemporaine Byzantijnse poëzie (vgl. Mathieu, noot 17) en Hermans 1979 (noot 5), 89-90 met noten 107 en 108 – met verwijzingen naar Mathieu en naar plaatsen in de bronnen.

23 Eduard Miller, *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études Grecques* 17, 1883, 57; vgl. Mathieu 65, n.17.

24 Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches* II (1025-1204) (München 1925) Regest 1327.

ook geïntrigeerd door de aan de Normandiërs toegedichte tovenaarskunst, waardoor ze de elementen naar hun hand konden zetten en storm en tegenweer naar believen konden oproepen of laten bedaren.²⁵ Afsluitend ook voor deze episode waren de Normandiërs niet meer dan een heel bedreigende nachtmerrie waar al spoedig niet meer aan gerefereerd werd. Nu moet wel bedacht worden dat de regeringsperiode van Manuel een tamelijk rustige, vreedzame en redelijk welvarende tijd was, waardoor dit avontuur, juist omdat geen ernstige, laat staan blijvende schade was aangericht, het beste maar snel vergeten kon worden.

Heel anders waren de ervaringen een paar decennia later. In April 1182 vond een vreselijke slachting plaats in Constantinopel onder de daar woonachtige westerlingen. Bij deze 'Latijnenmoord' werden talrijke – vooral Italiaanse – handelslieden in de dagen van de troonsbestijging door Andronicus I Comnenus door het hoofdstedelijke janhagel van geld en goed beroofd als ze al niet bruut vermoord werden. Juist op deze golven van anti-Latijnse gevoelens kwam Andronicus aan de macht, aanvankelijk tezamen met de minderjarige zoon van Manuel, Alexius II, en nadat de jongen in 1183 was vermoord, regeerde Andronicus als alleenheerser, als 'autokrator'. Toen in augustus 1185 weer eens een aanval van de Normandische vloot gemeld werd, en weer (vooreerst?) tegen Thessaloniki, was dat uiteraard geen reden voor vreugde, maar het was in elk geval de aanleiding voor een opstand tegen Andronicus, die plaats moest maken voor Isaac Angelus, waarmee een andere keizerlijke familie op de troon kwam. Over de verovering van Thessaloniki – want dit keer liep het niet goed af – is een ooggetuigenverslag, opgetekend door Eustathius, de metropoliet in de stad.²⁶ In november moesten de Normandiërs, zoals we al zagen, zich terugtrekken en toen Eustathius bij het begin van de vasten van het jaar erop een preek hield over de gebeurtenissen van de vorige zomer, kon hij vrijelijk zijn zwartste kleuren gebruiken in de schildering van de wreedheden die aan de bevolking van de tweede stad van het rijk waren begaan.

Nu was het evenwel geen kwestie meer van 'hybris', overmoed, tegen het 'Goddelijk Plan van God met Zijn Keizer en Rijk' in, maar ditmaal

25 W. Hörandner ed., *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* (Wenen 1974) 360 (gedicht XXX); vgl. Mathieu 70 (n.7) en Hermans 1979 90 (n. 5).

26 Eustathius van Thessalonica, *La Espugnazione di Tessalonica* (ed. St. Kyriakidis) (Palermo 1961); Eustathius of Thessalonica, *The capture of Thessaloniki*, transl. J.R. Melville Jones (Canberra 1988).

was er meer aan de hand. Evenals Anna Comnena ruim een halve eeuw eerder geschreven had over een zekere rechtvaardiging die de Normandiërs meenden te kunnen doen gelden, zo ook had Eustathius meer oog voor de voorgeschiedenis waaruit een deel van de westerse agressie kon worden verklaard. Hij besprak de agressie die er in de jaren vijftig tegen Italianen was geweest, en ruimde ook weer een belangrijke plaats in voor 'een jongeman rond de troon'. Ditmaal was het niet een zoon van de keizer die aan een dochter van de Normandische heerser beloofd was, maar nu trad een 'pseudo-Alexius' op, iemand die zich uitgaf voor de zoon van Manuel die door zijn oom Andronicus aan de kant geschoven was en – naar eigen zeggen – helemaal niet vermoord was. Deze troonpretendent had zich gewend tot de zeer machtige en competente heerser van de Normandiërs, Willem II (1166-1188), met een verzoek de 'tyran Andronicus' (let op de term) te verdrijven en hem weer op de troon te brengen. Willem had kort tevoren zijn graafschap tot een koninkrijk omgevormd en voerde een grote staat en een levendige culturele bloei was het gevolg. Politiek en militair was hij evenwel minder sterk en onmiddellijke actie werd niet ondernomen. Maar, naar de opvatting van Eustathius, was de belangrijkste reden voor het militaire optreden toch wel gelegen in de slachtpartij van 1182, waar talloze Latijnen beroofd, ernstig beschadigd werden, dan wel het leven lieten.²⁷ Vervolgens stak Eustathius ook om andere reden nog de hand in eigen boezem: Andronicus was absoluut incompetent als verdediger van Thessaloniki, waardoor de stad kon worden ingenomen.²⁸ Zoals gezegd, ook in dat opzicht kon Eustathius ten tijde van de preek vrijelijk spreken: Andronicus was al hoog en droog van de troon en het toneel verdwenen. Als laatste punt noemde Eustathius nog iets waar zijn medeburgers zich iets van konden aantrekken: uiteindelijk was deze catastrofe voor een niet gering deel te wijten geweest aan het zondige leven dat de Byzantijnen hadden geleid.²⁹

In deze derde confrontatie met de Normandiërs zijn ook weer opmerkelijke kenmerken van juist dit volk opgetekend. De belangrijkste elementen hebben natuurlijk een directe relatie met het onbeschaafde, ditmaal letterlijk 'barbaarse' optreden van de Normandische soldaten, die plunderend, vernielend en verkrachtend de stad en de bewoners geteisterd hebben. Deze vijanden,

27 Eustathius, *Espugnazione* (n. 25), 34, 11-20.

28 Ibidem, 10, 19-12, 5.

29 Ibidem, 154-158; vgl. Brand 160-175 (n.4): 'The Norman threat'.

'Sic transit gloria mundi': stof en vuil en veters bij de grafplaat van de Venetiaanse doge Dandolo (Dandulus dux), de man die de verovering van de stad in 1204 leidde. Marmeren plaat in een galerij van de Hagia Sofia te Constantinopel (Istanbul). Foto auteur.

zo merkte Eustathius op, waren wel heel erg weinig beschaafd, want ze hadden geen enkele waardering voor mooie goederen, vaatwerk, zijde, fraaie kleding, kostbare stenen, boeken en 'zelfs goede oude wijn' versmaadden ze, omdat die niet zoet genoeg was naar hun weinig verfijnde smaak.³⁰ Deze Latijnen waren evident echte 'barbaren', waarbij één opmerkelijke kanttekening van Eustathius nog bijzondere aandacht verdient: 'Ze denken dat de wereld niet groot genoeg is voor hun en ons samen' — waarachtig een zeer onheilspellende uitspraak.³¹ Maar, ook ditmaal in zekere zin weer gelukkig: op het moment dat Eustathius de tekst uitsprak (*als* hij de tekst die we voor ons hebben al compleet en in deze bewoordingen uitgesproken heeft) waren de Normandiërs al weer veilig en wel ver achter de horizon verdwenen.

De episode van Byzantijs-westerse betrekkingen waarover we het hier vooral hebben wordt afgesloten door het militaire debacle dat in 1202-1204 geleid heeft tot de inname en plundering van Constantinopel. Uit en over de late twaalfde eeuw zijn meer teksten overgeleverd, ook van tijdgenoten die zowel de Latijnenmoord in 1182 als de catastrofe in Thessaloniki bewust als 'schokkend evenement' hebben meegemaakt. De belangrijkste en meest

30 Eustathius, *Espugnazione*, 146-148 (n. 25).

31 Ibidem, 130 (n. 25) regel 1.

uitgebreide auteur, was de hoge hoffunctionaris en ambtenaar (hij bracht het zelfs tot 'megas logothetes') Nicetas Choniates (circa 1155-1213), die ruim twee decennia schreef aan zijn geschiedverhaal, de 'Chronikè diègèsis', te weten van circa 1190 tot zijn dood.³² Hij beschreef van binnen uit en had toegang tot alle officiële bronnen en besprak dus wat zoal speelde en gespeeld had aan het hof en in de bestuurlijke gremia van het rijk. Hij moest – zeker toen de val van Constantinopel een feit was en hij dus ambteloos in de stad en het veroverde rijk vertoefde – toegeven dat zeker ook aan Byzantijnse zijde van alles fout gedaan was. Zijn oordeel over de laatste keizers was niet mals: 'ze verkochten ambten als groenten op de markt' en ze waren absoluut niet opgewassen tegen hun taak.³³ Er was een grote angst voor het Westen ontstaan, niet enkel voor Normandiërs, maar ook voor de kruisvaarders die onder aanvoering van keizer Frederik Barbarossa in 1189 door het Rijk trokken. Toen zijn opvolger Hendrik VI, de 'Duitse' keizer en bovendien opvolger van Willem II als koning van Sicilië in 1196 ook in Constantinopel om geld vroeg voor een nieuwe kruistocht waren talrijke Byzantijnen zeer bevreesd. Een speciale belasting werd opgelegd, bekend als de 'Alamanikon', de 'Duitse', maar een jaar na die aanvraag overleed Hendrik, zodat het geheel afliep met een sisser.³⁴ Maar slechts een paar jaar later werd opnieuw een kruistocht georganiseerd – en we weten hoe die afliep. Nicetas beschouwde ook deze treurige gang van zaken als een straf uit de hemel, en hij hoopte maar dat het niet lang zou duren. Zijn grote geschiedverhaal, lopende vanaf de dood van Alexius I, in 1118 (en dus in zeker zin aansluitend bij de 'Alexias' van Anna Comnena), wilde hij aanvankelijk dan ook in 1204 laten ophouden, want, zo vond hij: 'het is niet goed om te schrijven over veldslagen waarin de 'Romaioi' niet konden winnen'.³⁵ Maar ook met tegenslagen moest hij leren leven – hij herschreef ook het einde van zijn boek (tot 1206) nog enige malen, maar zijn oordeel over de grond voor het onheil bleef gelijk.³⁶

32 Nicetas Choniates, 'Chronikè Diègèsis', ed. Jan-Louis Van Dieten (Berlijn 1975) Engelse vertaling H. Magoulas (Detroit 1984).

33 Nicetas Choniates, 'Chronikè Diègèsis', 444 (n. 31) regels 6-7.

34 Over deze episode vgl. Brand (n. 4), met name vanaf 189: 'The tributary state: Henry VI and Byzantium'.

35 Nicetas Choniates, 'Chronikè Diègèsis', 572, regels 79 e.v..

36 Over Nicetas zie vooral Jan-Louis Van Dieten, *Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* (Berlijn 1971) en Hunger (n. 8) I, 429-441.

Paarden uit het Hippodroom van Constantinopel, gestolen door de Venetianen onder leiding van Dandolo en nu te zien op de voorgevel van de San Marco (bron: Wolfgang Krönig, *Kunstdenkmäler in Italien, ein Bildhandbuch. Sizilien* (Darmstadt 1986) 24).

Afsluitend

Wanneer we terugblikken op deze paar berichten over (een specifiek deel van) de Byzantijns-westerse contacten in de elfde en twaalfde eeuw, dan valt vooral op dat er eigenlijk maar weinig materiaal was over wat 'de' Byzantijn vond van 'de' Westerling. Het is maar tot op beperkte hoogte opmerkelijk dat er vooral aandacht is wanneer er rampspoed verslagen moet worden, bij militaire of andere tegenslagen. Voor het volk 'rondom het rijk' was in wezen maar heel weinig belangstelling. Latijnen die binnen het rijk leven en functioneren zijn relevant, troepenmachten die wezenlijk bedreigend op kunnen treden, werden met iets meer aandacht besproken. Dat maakt ook dat voor het Byzantijnse beeld van het Westen in de elfde en twaalfde eeuw naar mijn gevoel zoveel belang gehecht moet worden aan de rol van de Normandiërs. In de eerste contacten, van militaire aard - uiteraard, anders zouden ze niet zo uitgebreid opgetekend zijn -, werden Normandiërs vooral beschreven als voortreffelijke ruiters, handige politici en - eenmaal in Sicilië gevestigd - ook prima zeelui. Aan de andere kant hebben ze uiteraard ook wat elke barbaar nu eenmaal heeft: ze kennen hun grenzen niet en bij vlagen konden ze heel wreed zijn. In militair opzicht waren Normandiërs vrijwel onoverwinnelijk, en ze wonnen dan ook steeds tót het moment dat God hen stopte.

Keizer Alexius was voor Byzantijnen evident een stralende overwinnaar en dáár ging de aandacht naar uit, niet naar de plotselinge dood van Robert Guiscard of de hongersnood van Bohemunds kruisvaardersleger. Keizer Manuel was eveneens een ster, en aan zijn mislukkingen en nederlagen werd ternauwernood aandacht besteed. Andronicus, dát was een tyran, omdat hij zelfzuchtig was en de troon verworven had door daarvoor talrijke misdaden te plegen, inclusief het vermoorden van zijn neef, de rechtmatige troonopvolger. Dat de troonsbestijging van deze evident anti-Latijnse keizer samenviel met een gigantisch bloedbad onder Latijnen, kon niet ongestraft blijven. Kennelijk kwamen de Normandiërs als 'Engelen der Wrake' de misdaad vergelden. Dat het Byzantijnse geblunder rond de voorbereidingen in 1202-1204 en de grove beledigingen en bedreigingen van de Westerlingen ook in dat geval eigenlijk een militair ingrijpen had uitgelokt, maakte dat Nicetas ook bij de val van Constantinopel een vergelijkbare 'straffende rol namens God' voor deze westerse troepen meende te zien. Daarmee werd het beeld van de Westerlingen uiteraard niet beter, want ze bleven brutaal,

hebzuchtig, onbetrouwbaar, meedogenloos, plunderaars - kort en goed: onbeschaafde barbaren, die geen goed glas wijn konden waarderen -, maar ze kregen in elk geval wel een taak binnen het door God gewilde Heilsplan met de wereld. Niet de meest aantrekkelijke rol, maar - na wat er zoal in 1204 gebeurd was - verdiende het Westen ook niet beter.